

कलामा बुद्धजीवनी ।

एक संक्षिप्त अध्ययन ।

—हरिराम जोशी

व्यक्ति समाज हो औ समाज व्यक्ति । तर व्यक्तिको सामाजिक मूल्यको पहिचान तबै हुन्छ जब उसले महान्ता प्राप्त गर्दछ । फलतः उ समाज नै संकिन्छ । महान् व्यक्तिहरूको अभ्युदयमा मानिसहरू ओइरिन लाग्छन् स्वागतार्थ । जेसस क्राइष्टको जन्ममा मागिको आगमन औ सिद्धार्थ गौतमको जन्म हुँदा मनुष्यहरूका अतिरिक्त देवताहरूको पनि आगमन भएको अनुश्रुतिलाई यसै कुराको सन्दर्भमा लिनि संकिन्छ । लुम्बिनीमा सिद्धार्थ गौतमको जन्म हुँदा भगवान् असितको आगमन भएको औ उनले सामुद्रिक शास्त्रका आधारमा सिद्धार्थ गौतमको उज्ज्वल भविष्यको वर्णन गरेको कुरा बौद्धग्रन्थहरूमा स्पष्टतः चित्रित गरिएको छ (१) । उक्त वर्णनको पुरातात्विक आधार खिष्टाब्दको प्रारम्भिक समयको एक मुद्रामा भेटिएको छ जसमा “भगवतोसितस” लेख स्पष्टरूपले उत्कीर्ण छ (२) । अथर्व वेदमा पनि मनुष्यको विलक्षण प्रतिभाको उत्कर्षमा उसको अभिवादनका निति मानिसहरूको तांती लागेको कुरा स्पष्ट चित्रित गरिएको छ ।

आचार्य उपनेयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भम् अन्तः ।
तं रात्रोस् तिस्त्र उदरे विभर्ति तं जातं द्रष्टुं अभिसयन्ति
देवाः (३) ।

अथर्ववेद ११।५।३

यसैले महान् आत्माहरूलाई सीमित घेराभित्र मात्र राख्ने प्रयास गरिनु न केवल हाम्रो अपितु विश्वसंस्कृतिकै महत्त्वलाई नबुझ्नु हो भनेमा कुनै अत्युक्ति हुनेछैन । किनभने उनीहरू सीमित घेराबाट घेरै माथि पुगी विश्वमानव

वनिसकेका हुन्छन् । हाम्रो वर्णाश्रम व्यवस्थाको मुख्य आदर्श पनि त्यहीनै छ । यसै यथार्थ सत्यलाई बिसन्तु क्षम्य मात्र नभै अक्षम्य अपराध हो ।

महान् आत्माहरूको अभ्युदयसंगै उनीहरूको अभिवादनका निति मानिसहरूको तांती लाग्ने कुरा माथि व्यक्त गरिसकिएको छ । अनि उनीहरू ती महान् व्यक्तिहरूका जीवनलाई आदर्शमय संकेत उनीहरूको प्रचार र प्रसारमा तल्लीन हुन्छन् । रामायण, महाभारत तथा बुद्धचरितम् आदि ग्रन्थहरूको रचनाको उद्देश्य पनि त्यहीनै देखिन्छ । विद्वान्हरूले महान् आत्माहरूको सुन्दरतम आदर्शलाई आफ्ना लेखनीले शिला, तार, भुज आदि प्राकृतिक सामग्रीमा अक्षरमय गराएका छन् । भारतमा शिलामा उत्कीर्ण गर्ने पहिला मौर्य सम्राट् अशोकका पिता सम्राट् बिन्दुसार थिए । भोपाल समीपस्थ सांचीमा हालै एक शिलालेख प्राप्त भएको छ जसमा सम्राट् बिन्दुसारको नाम पनि उत्कीर्ण छ जसबाट उक्त कुराको पुष्टि हुन्छ । त व्यापकरूपले अभिलेखहरू प्रतिष्ठापन गर्ने काम सम्राट् अशोकद्वारा गरिएको देखिन्छ । सारनाथमा प्राप्त अन्तम कुशाण कालको एक शिलाछत्रमा भगवान् बुद्धद्वारा “धर्मचक्रप्रवर्तन समय उपविष्ट उपदेश यथा चतुः आर्य सत्य” उत्कीर्ण छ (४) । स्टेन कोनोका अनुसार पालिभाषामा उत्कीर्ण यहीनै एकमात्र भारतीय अभिलेख रहेको छ जसका आधारमा त्यस समय पालि त्रिपिटकको अस्तित्व रहेको कुरा निर्णीत हुन्छ (५) । महाकवि अश्वघोषकृत बज्रच्छेदिकाको खोतनदेशी अनूदित ग्रन्थ भोजपत्रमा लेखिएको हिन्दचीनमा प्राप्त भएको छ (६) । खरोट्टी लिपिमा लेखिएको

घम्पपद ग्रन्थ मध्य एशियामा प्राप्त भएको छ (७) ।

यद्यपि महान् आत्माहरूको जीवनी तथा त्यससित सम्बन्धित घटना, उपदेश, शिक्षाहरूलाई अक्षरत्व प्रदान गर्ने कार्य कममा अन्तिम वैदिक कालदेखि भइसकेको कुरा यस समयमा पाठ्यविषयको विविधता उपनिषद्हरूमा पाइएबाट स्पष्टतः अनुमान गर्न सकिन्छ (८) । भगवान् बुद्धका समयमै चतुःषष्ठी लिपिको प्रचार भइसकेको कुरा ललित-वस्तर ग्रन्थबाट बुझिएकोले पनि त्यस कुराको पुष्टि अझ स्पष्टसंग हुन्छ (९) । तर, प्राचीन कालमा मूर्तिपूजाको अस्तित्व देखि हापनि महान् आत्माहरूको जीवनीलाई आपना कलाकृतिमा दर्शाउने प्रयास तृतीय शताब्दी ई. पू. भन्दा अगाडि यहाँ उल्लेख्यरूपले भए जस्तो लाग्दैन । सन्धत उत्खननमा प्राप्त विभिन्न प्रकारका पशुहरूका बीचमा अवस्थित योगासन मूर्ति उत्कीर्ण मुहरको प्राप्तिले अवश्य पनि महादेवको पशुपतिस्वरूपको प्रतीकात्मकतालाई प्रकटित गरेको छ । फेरि, भगवान् बुद्धले मूर्तिका उपासनाको विरोधमा उपदेश गरेबाट मूर्तिपूजाको आधिक्य भगवान् बुद्धका समयमा यहाँ रहेको कुरा अवश्य निर्णीत हुन्छ । कुरुक्षेत्रमा अनुमानित दसौं शताब्दी ई. पू. को दुर्गाको एक प्रतिमा एत भएको छ जसलाई यहाँ उदाहरणार्थ प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । जावाल उपनिषद्का निम्न पंक्तिले पनि प्राचीन कालमा यहाँ प्रतिमापूजाको प्रचलन भएकोतिर स्पष्ट इंगित गर्दछ ।

भगवान् बुद्ध मूर्तिपूजाका कट्टर विरोधी भएको हुंदा उनका प्रगाढ भक्तहरूले पनि आराममा उनका मूर्तिको अनावरणसाथ पूजाकर्म चलाउन सकेका थिएनन् । हुनत चौथो शताब्दी ई. पू. मा उनलाई देववत् मानिन लागि-सकिएको थियो । दीर्घनिकाय ३२ सुत्तमा यक्ष र देवता-हरूको संवाद बुद्धसित भएको वर्णन गरिएको छ जुन यहाँ स्मरणीय छ (१०) । तृतीय शताब्दी ई. पू. मा सम्राट् अशोकले भगवान् बुद्धद्वारा उपदिष्ट उपदेशहरू शिलास्तम्भ-हरूमा उत्कीर्ण गरी प्रचारित गरेर पनि भगवान् बुद्धको प्रतीकोपासनाविषयक शिक्षा जीवन्तनै राखेको कुराको अनुमान हुन्छ । तर यो निश्चय छ- भगवान् बुद्धको जीवनी-लाई तृतीय शताब्दी ई. पू. मा प्रतीकात्मक रूपले चित्रित गर्ने परम्परा भने चलिसकेका कुराको यथेष्ट आधार भेट्टि-एको छ । धर्मचक्र प्रवर्तन स्थल सारनाथका स्तम्भका

नजीकको अवलोकनमा त्यसमा बुद्धजीवनी प्रतीकात्मक ढंगले दर्शाइएको निश्चयनै जानिन्छ । यद्यपि उक्त स्तम्भमा उत्कीर्ण आकृतिहरूको बेग्लै अर्थ लगाउनेहरू पनि छन् जुन युक्तिसंगत देखि ।

सारनाथस्थित उक्त स्तम्भको शीर्षक कलाको दृष्टिले ज्यादै नै आकर्षक छ । त्यसलाई घण्टाकृति भनिन्छ जसको आकार उत्फुल्ल कमल जस्तो छ । कमलनालका स्थानमा गोल कण्ठा छ औ त्यसका माथि एक गोल फलक । त्यसका माथि गोल शीर्षपट्ट छ जसमाथि चार सिंहाका आकृतिहरू छन् । शीर्षपट्टमा एक हात्ती, एक वृषभ, एक दगुरिरहेको घोडा तथा एक सिंहको अर्धचित्र छ । यी शीर्षकका आकृतिहरूका बारेमा विद्वान्हरूका विभिन्न धारणा छन् । तिनी-हरूमा डा. लाखको बिचार स्मरणीय छ र उनका अनुसार शीर्षपट्टका हात्ती, घोडा, वृष र सिंहाकृतिहरू क्रमशः इन्द्र, सूर्य, शिव र दुर्गाका प्रतीक हुन् औ त्यस प्रकारको प्रतीकांकनले ती चारै देवदेवीहरू बुद्धका अनुगामी भएको कुरा इंगित गर्दछ (११) । सरसरती हेर्दा उहाँको विचार औचित्य-प्रदानै लाग्दछ । तर बौद्ध अनुश्रुतिमा बुद्धको जन्म हुँदा विशेषतः इन्द्र, शिव, ब्रह्मादिकै मात्र आगमन भएको कुरा वर्णित छ । फेरि, भगवान् बुद्धको जन्म हुँदाको दृश्य देखाइ-एका मूर्तिहरूमा पनि इन्द्र, शिव, ब्रह्मादिकै मात्र मूर्ति उत्कीर्ण देखिन्छन् । सूर्य र दुर्गाका मूर्तिहरू उत्कीर्ण गरि-एका पाइएका छैनन् । यी आधारहरूले डा. ब्लाखको उपरोक्त अनुमान युक्तिसंगत नलान्ने स्पष्ट छ । डा. फोगे-लले ती आकृतिहरू खालि अलंकारस्वरूप मात्र रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् (१२) । श्री बी. मजुमदारले चाहिँ उक्त आकृतिहरू बुद्धजीवनीसित सम्बन्धित घटनाहरूका प्रतीक मानेको छ (१३) । उहाँको यस तर्कमा ओज रहेको कुरा अवश्य देखिन्छ । उहाँका अनुसार शीर्षकको घण्टाकृति कमलको प्रतीक छ जसलाई मायादेवीको गर्भको पनि प्रतीक स्वरूप मान्न सकिन्छ । भगवान्को आसननै कमल मानिन्छ । वैदिक साहित्यमा भगवान् नवद्वारयुत कमलमा आसीन हुने कुरा वर्णित छ ।

पुण्डरीकं नवद्वारं त्रिभिर् गुणेभिर् आवृतम् ।
तस्मिन् यद् यक्षम् आत्मन्वत् त वै ब्रह्मविदो विदुः (१४) ।

अथर्ववेद १०।८।४३

महायान बौद्धधर्मले पनि त्यसै तथ्यलाई स्वीकारेर “ओं मणिपद्मे हुं” को सुप्रसिद्ध मन्त्र प्राणीमात्रको कल्याणार्थ उपदेश गरेको छ । यसरी महायान बौद्धधर्मको जुन मूल उपदेश छ त्यो महायानको आफ्नै मौलिक देनस्वरूप नरही त्यसको प्रारूप महायान (महासंघिक) को अभ्युदयभन्दा पहिलेनै भइसकेको थियो भन्ने कुरा सम्राट् अशोकद्वारा प्रतिष्ठापित प्रस्तुत स्तम्भका शीर्षकले पनि स्पष्ट पारेको छ । शीर्षकका पशुआकृतिहरू बुद्धजीवनका भिन्न भिन्न घटनाहरूसित सम्बद्ध छन् ।

(१) हात्ती-बोधिसत्वको गर्भप्रवेशको प्रतीक । महाकवि अश्वघोष विरचित “बुद्धचरितम्” मा यसवारे उल्लेख गरेको छ ।

पूर्वं तु सा चन्द्रमिवाभ्रमध्ये स्वप्ने ददर्शात्मवपुर्विशन्तम् ।
नामेन्द्रमेकं धवलं न धीरा तस्मान्निमित्ताद्भिभयांचकार ।
बुद्धचरितम्, प्रथमः सर्गः

(ती रानीले गर्भधारणको पहिलो स्वप्नामा आफ्ना शरीरभित्र एक सेतो हात्तिले प्रवेश गरेको त्यसरीनै देखिन् जसरी बादलमा चन्द्रमा प्रवेश गर्दछन् । तर, त्यस कारणले हात्ती घीर रानी डराइन्) ।

द्वितीय शताब्दी ई. पू. को भारूत स्तूपमा पनि माया-देवीका सपनाका दृश्य कुँदिएका छन् जसमा हात्तीको आकृति पनि छ । (१५)

(२) वृष- बोधिसत्वको जन्मराशिको प्रतीक ! बौद्ध अनुश्रुतिअनुसार बोधिसत्वको जन्मराशी वृष रहेको छ ।

(३) अश्व- बोधिसत्वको महाभिनिष्क्रमणको प्रतीक । बौद्ध अनुश्रुतिअनुसार बोधिज्ञान प्राप्तिका लागि आफ्नो राजप्रासादबाट प्रस्थान गर्दा बोधिसत्व सिद्धार्थ गौतम कन्धक नामक घोडामा चढेर गएका थिए । अश्वघोष विरचित बुद्धचरितम्को अध्ययनमा पनि यस कुराको स्पष्ट पत्ता लाग्छ ।

इति सुहृदमिवानुशिष्य कृत्ये तुरगवरं नृवरो वनं यियामुः ।
सितमसितगतिद्युतिर्वपुष्मान् रविरिव शारदमभ्रमारुरोह ।
बुद्धचरितम्, पंचमः सर्गः

(यसरी वन जाने इच्छाले नरश्रेष्ठ कुमारले त्यस उत्तम अश्वलाई कर्तव्य कर्मको, मित्रको समान उपदेश दिए र

उज्ज्वल गति एवं द्युतियुक्त वपुष्मान् राजकुमार सेतो-घोडामाथि यसरी चढे जसरी शरत्कालका मेघमाथि सूर्ज चढ्छन् ।

(४) सिंह- बोगिसत्व सिद्धार्थ गौतम शाक्यसिंह भएको प्रतीक । सिद्धार्थ शाक्यकुलका थिए । यिनका पिता शुद्धोदन कौशल जनपदअन्तर्गत कपिलवस्तु शाक्य गणराज्यका गणप्रमुख थिए । यस कुराको पुष्टि बौद्धग्रन्थबाट हुन्छ ।

ऋजुं जानपदो राजा हिमवन्तस्स पस्सतो ।
धनविरियेन सम्पन्नो कोसलेसु निकेतिनो ।
आदिच्चा नाम गोत्ते न साकिया नाम जातिया ।
तस्मा कुला पव्वजितोहि राज न कामे अभिपत्त्ययं (१६) ।
-सुत्तनिपात, पव्वज्जासुत्त

(हे राजा यहाँबाट सीधा हिमालयको तलहटीमा कौशल देशमा एक जानपद छ । त्यसको गोत्र आदित्य हो र जाति शाक्य । हे राजा, त्यस कुलबाट कामोपभोगको इच्छालाई त्यागेर म परिव्राजक भएको हुं) ।

अर्को, ख्रिष्टाब्दको प्रारम्भिक कालको एक विशाल बुद्धमूर्ति सारनाथमा प्राप्त भएको छ । त्यसका खुट्टाका बीचमा एक सिंहको मूर्ति छ त्यसले पनि बुद्धको शाक्यसिंह पदवीतिर इंगित गर्छ (१७) ।

(५) चक्र- चौबीस धर्का भएको चक्र चौबीस बौद्ध-प्रत्ययको प्रतीक छ ।

(६) चार सिंह- शीर्षकमाथिका चार सिंह शाक्य-सिंहको पराक्रमलाई चतुर्दिशामा शंखनाद गर्ने बौद्धभिक्षु-हरूको प्रतीकस्वरूप छ । भगवान् बुद्धका शिक्षाको मूलमन्त्र उत्थान र अप्रमाद रहेको छ । सारनाथमा बुद्धद्वारा उपदिष्ट उपदेशको अध्ययनमा उक्त तथ्यको स्पष्ट कुराको भेटिन्छ । उनले भिक्षुहरूलाई आफूद्वारा उपदिष्ट धर्मको दूरस्थ प्रदेशहरूमा प्रचारार्थ उत्साहित गरेका थिए ।

“भिक्षुहरू, बहुजनको हितका लागि बहुजनका सुखका लागि, लोकमाथि दया गर्नाका लागि, देव र मनुष्यहरूका प्रयोजन, हित र सुखका लागि विचरण गर । दुई जना एक-

साथ नजाऊ । म पनि... उरुवेला... सेनानीग्राममा... धर्मो-
पदेशका लागि जाँदैछु (१८)।

सम्राट् अशोकद्वारा प्रतिष्ठापित अन्य स्तूपहरूका शीर्षकमाथि पनि भगवान् बुद्धको जीवनका घटनासित सम्बन्धित प्रतीकहरू निर्मित छन् । रामपुरवाकी शीर्षकहरूमाथि एकमा सिंह औ अर्कोमा वृषकी आकृति कुँदिएको छ । भगवान् बुद्धको जन्मभूमि लुम्बिनीमा प्रतिष्ठापित अशोकस्तम्भमाथि अहिले कुनै मूर्ति पाइँदैन तापनि आरम्भमा त्यसमा अश्वकृति रहेको कुरा विदित हुन्छ । सातौँ शताब्दी ई. मा नेपाल एवं भारतको भ्रमणमा आउने चीनी यात्री युआनच्वांगले लुम्बिनीस्थित अशोकस्तम्भमाथि घोडाको मूर्ति देखेका थिए (१९) । बुद्धको जन्मभूमि लुम्बिनीको अशोकस्तम्भको शीर्षकमा अश्वकृति राखिनु औ उनी बोधिज्ञान प्राप्तिका लागि आफ्नो राजप्रासादबाट कन्थक नामक घोडामा चढेर मध्यरातमा प्रस्थान गरेको कुरा बौद्ध ग्रन्थहरूमा उल्लिखित भएवाट शीर्षकका आकृतिहरूको बुद्धजीवनका घटनाहरूसित खास सम्बन्ध भएको कुरा निर्णित हुन्छ ।

बौद्ध मूर्तिकलामा बुद्धको मूर्ति प्रदर्शन गर्ने परम्परा ख्रिष्टाब्दको प्रथम शताब्दीपूर्वसम्म पनि चलेको देखिएको छैन । भरहुत (१५० ई. पू.), गया (ई. पू. प्रथम शताब्दीको प्रारम्भ) तथा सांची (ई. पू. प्रथम शताब्दीको अन्त) का महान् बौद्धस्थलहरूका पाषाणवेष्टनी र प्रवेशद्वारहरूमा उत्कीर्ण आकृतिहरूको अध्ययनमा तत्समय बुद्धको मूर्तरूप प्रदर्शित गर्नुको सट्टा प्रतीकहरूको उत्कीर्णनद्वारा तिनलाई दर्शाउने परम्परा चलेको कुरा स्पष्टरूपले थाहा पाइन्छ । उक्त बौद्धस्थलहरूमा बुद्धमूर्तिको सट्टा रिक्त राजसिंहासन, पीपलवृक्ष, चक्र, तथा पाद जस्ता चिह्नहरू उत्कीर्ण गरिएका छन् (२०) । जसले प्रतीकात्मकरूपले बुद्धजीवनसित सम्बन्ध राखेको कुरा सजिलैसित अनुमान गर्न सकिन्छ । किनभने उपरोक्त चिह्नहरू क्रमिकरूपले सिद्धार्थ गौतमको राजसिंहासनत्याग अर्थात् महाभिनिक्रमण, बोधिज्ञानप्राप्ति, धर्मचक्रप्रवर्तन तथा मनुष्यहरूको बोधिज्ञानप्रति श्रद्धा, भक्तिका साथ अनुशीलन आदिका प्रतीकस्वरूप छन् । यी आधारहरूबाट ख्रिष्टाब्दको पूर्वसम्म कलामा बुद्धको मूर्तरूप उत्कीर्ण गर्ने परम्परा नचलेको कुरा स्पष्टरूपले थाहा हुन्छ ।

ख्रिष्टाब्दको प्रारम्भिक कालमा बौद्धधर्म मूलरूपले दुई शाखांमा विभक्त भएको थियो (१) हीनयान (स्थवि-रवाद) र (२) महायान (महासाधिक) । महायानको प्रारूपसँगै बुद्धका मूर्तिहरू बनाई तिनीहरूको उपासना गरित्त लागेको थियो । यसरी त्यस बेलासम्म बौद्धधर्मले आफ्नो मौलिक रूपलाई विशेष गरी छोड्न लागेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । किनभने महायानीहरू बुद्धका लोकोत्तरस्वरूपमा विश्वास गर्दथे । यसैले यिनीहरूद्वारा चालिएको बुद्धका मूर्तिपूजाको प्रचलनले महायान धर्म प्राचीन समयदेखि प्रतीकोपासनामा अभ्यस्त हुँदै आइरहेका स्वसाधारण जनतामा लोकप्रिय हुनगयो । यसरी ई. पू. तेस्रो शताब्दीदेखि प्रथम शताब्दीसम्म नेपाल एवं भारतीय कलामा बुद्धको मूर्तरूप नपाइए तापनि ख्रिष्टाब्दको प्रारम्भदेखि बुद्धमूर्तिहरूको बाहुल्यता देखिन लागेको थियो । मानिसहरूले भगवान् बुद्धका जीवनीसित सम्बन्धित घटनाहरूमा आधारित मूर्तिहरू निर्मित गरी विभिन्न स्थानमा प्रदर्शित गर्न लागेका थिए । गुप्तकालीन भारतमा अनेकौँ प्रस्तरहरू पाइएका छन् जसमा बुद्धको जीवनीसित सम्बन्धित घटनाहरू चित्रित छन् (२१) । सारनाथमा प्राप्त बौद्ध अर्घचित्रहरूमा बुद्धका जीवनीका मुख्य मुख्य घटनाहरू अंकित छन् । एक ऊर्ध्वपटमा बुद्धका जीवनीका चार मुख्य घटनाहरू यथा जन्म, बोधि, धर्मचक्रप्रवर्तन तथा महाभिनिक्रमणका दृश्यहरू अंकित छन् । त्यसको समय पाँचौँ शताब्दी ई. को छ । दोस्रो ऊर्ध्वपटमा तीन खण्ड छन् । पहिलो खण्डमा मायादेवीको स्वप्न, बुद्धजन्म र सद्यः जात शिशु बुद्धका नाथ, नन्द र उपनन्द तथा इन्द्र र ब्रह्माद्वारा अभ्यर्थना छ । दोस्रो खण्डमा महाभिनिक्रमण र गयामा बुद्धका तपका दृश्यहरू छन् । तेस्रो खण्डमा मारविजय र महाभिनिक्रमणका दृश्यहरू छन् । कोशलनरेश प्रसेनजितका अगाडि विधर्मीहरूलाई छकाउनाका लागि बुद्धले चमत्कार देखाएको र आफ्नो मातालाई उपदेश दिनाका लागि त्रयस्त्रिंश स्वर्गबाट बुद्धको अवतरण भएका दृश्यहरूका अतिरिक्त क्षान्तिवादिन् जातकको आधारमा कुँदिएका बोधिसत्वद्वारा कलाबुका नर्तकीहरूलाई उपदेश बिदा तिनमाथि कलाबुका अत्याचारका दृश्यहरू अंकित मूर्ति र चित्रहरू पनि सारनाथमा पाइएका छन् (२२) । फेरि अजन्ताका भित्तिचित्रहरूमा बुद्धजीवनीका कथाहरू चित्रित गरिएका छन् (२३) । यसरी ख्रिष्टाब्दका शुरुभन्दा पछि बुद्धजीवनीसँग सम्बन्धित घटनाहरू कलामा अंकित गर्न लागेको स्पष्टरूपले देखिन्छ ।

उत्तर प्राचीन कालीन नेपालमा पनि महान् आत्मा-
हरूको जीवनी कलामा दर्शाउने कार्य भएको स्पष्टरूपले
अवलोकन हुन्छ। वासुदेव कृष्णको जीवनीको घटनासित
सम्बन्ध राख्ने कालीयदमन मूर्ति त्यसै समयमा निर्माण
गरिएको थियो। जुन मूर्ति हिजोआज हनुमान्ढोका सुन्दरी-
चोकमा प्रतिष्ठापित छ। त्यस ताका शिवपार्वतीका जीव-
नीका घटनामा आधारित मूर्तिहरू पनि यहाँ निर्माण
गरिएका थिए। यस तथ्यको पत्तो काठमाडौं नःचल, काठे-
सिभू तथा टंकेश्वरीस्थित कुमारसंभव महाकाव्यमा आधा-
रित मूर्तिहरूको प्राप्तिले हुन्छ। ती मूर्तिहरूमा पार्वतीले
महादेव पति पाउनका लागि गरेको तपस्या, महादेवले एक
जना ब्रह्मचारीको भेष लिई पार्वतीको परीक्षा गरेको,
महादेव-पार्वतीको दाम्पत्यजीवन र कार्तिकेयजन्मसित
सम्बन्धित घटनाहरू देखाइएका छन्। कुमारसंभव महा-
काव्यमा आधारित अनुमानित अन्तिम उत्तर प्राचीन कालका
मूर्तिहरू हनुमान्ढोकाअगाडि पनि प्रतिष्ठापित गरिएका
थिए। जुन हिजोआज पुलीसक्लबमा प्रदर्शित छन्। हिन्दू-
देवताहरूका जस्तै त्यस ताका कलामा बुद्धजीवनीका विभिन्न
घटनाहरूमा आधारित दृश्यहरू पनि अंकित गरिन लागेको
थियो। अनुमानित छैटौं शताब्दी ई. को चावहीलको
अभिलेखमा भगवान् बुद्धका लागि भवन निर्माण गरी
त्यसमा किन्नरीजातकमा आधारित घटनाक्रम चित्रमा
देखाइएको कुरा वर्णित छ।

संखिद्य सुचिरं कालं भवनं भवविच्छिद्यः।

किन्नरीजातकाकीर्णानाचित्रविराजितम् (२४)।

चावहीलको अभिलेख, अनुमानित छैटौं शताब्दी ई.

जातक ग्रन्थहरूमा यथार्थतः भगवान् बुद्धका पूर्वजन्मका
जीवनचरित्र छन्। यसरी त्यस ताका यहाँ बुद्धजीवनी
उत्कीर्ण गर्ने प्रचलन भएको कुरा थाहा हुन्छ। अनुमानित
सातौं शताब्दी ई. मा निर्मित एक शिलामूर्ति काठमाडौं
यंगालहिटीमा राखिएको थियो जुन हिजोआज राष्ट्रिय
संभ्रमालयमा प्रदर्शित छ। त्यो मूर्ति तपश्चर्यामा निरत
भगवान् बुद्धको तपस्या भंग गर्ने हेतु मारुणको आक्रमण
भएको आख्यानमा आधारित छ। लुम्बिनीस्थित अशोक-
स्तम्भको समीपमा एक मन्दिरभित्र अनुमानित पाचौं
शताब्दी ई. को शालभञ्जिका समातेकी मायादेवीको भग-
मूर्ति प्रतिष्ठापित छ जसमा भगवान् बुद्धको जन्म भएको

देखाइएको छ। अनुमानित सातौं शताब्दी ई. को एक
शालभञ्जिका समातेकी मायादेवीको मूर्ति पशुपति देवपत्तनमा
प्रतिष्ठापित छ। यी आधारहरूबाट उत्तर प्राचीन कालीन
नेपालमा कलामा बुद्धजीवनी देखाउने परम्परा चलिसकेको
कुरा जानिन्छ।

मध्यकालीन नेपालमा पनि कलामा बुद्धजीवनी देखाउने
चलन चलेको देखिन्छ। अनुमानित बाह्रौं तेह्रौं शताब्दी
ई. को भ. पु. सिद्धपोखरीस्थित एक शिलामूर्तिमा भगवान्
बुद्धद्वारा राजगृहस्थित वेणुवनमा मगधसम्राट् विम्बिसार-
लाई धर्मोपदेश गरिरहेको दृश्य देखाइएको छ। वेणुवनमा
भगवान् बुद्धको आगमन भएको समाचार सुनेर राजा
विम्बिसार आफ्ना मन्त्रीहरू र नगरवासीहरूका साथ
दर्शनका लागि प्रस्थान गरेको बाँती मगधराजले मुनिश्रेष्ठ
श्री भगवान् बुद्धबाट अमृतसं पान गरी दिव्य, निरामय
(शोक-मोहरहित), र निष्ठा (श्रद्धा) ले परिपूर्ण धर्मदृष्टि
प्राप्त गरेको कुरा बौद्धग्रन्थहरूमा स्पष्टरूपले वर्णित छ।
अश्वघोष विरचित बुद्धचरितम् महाकाव्यको षोडश सर्ग
यहाँ स्मरणीय छ (२५)। अनुमानित बाह्रौं शताब्दी ई. को
ल. पु. भिन्डेबहालस्थित एक चैत्यमा भगवान् बुद्धका जीव-
नीका विभिन्न घटनाहरू मूर्तिका रूपमा उत्कीर्ण छन्।
ल. पु. नकबहीलस्थित अनुमानित अन्तिम मध्यकालको
काष्ठकलामा भगवान् बुद्धका जीवनका घटनाहरू कुंदिएका
छन्। यसरी बुद्धजीवनी सम्बन्धी घटनाहरू विद्वान्हरूले
साहित्यको माध्यमबाट प्रचार गर्दै आइरहे जस्तै कलाकार-
हरूले उक्त धर्ममा आफ्नो प्रगाढ श्रद्धा, भक्ति अभिव्यक्त
गर्दै आफ्ना कला र शीपद्वारा खिष्टाब्दको प्रारम्भिक समय-
देखि मूर्तरूप दिदै आइरहेका छन्। कलामनीषीका उक्त
प्रकारका कार्यको फलस्वरूप बुद्ध एवं बुद्धधर्म लौकिक
जगत्मा अत्यधिक लोकप्रिय हुन गएको छ। अनि बुद्धधर्मले
विश्वमा सर्वाधिक लोकमान्यता हासिल गर्दै विश्वलाई
उज्ज्वल भविष्यमा आशान्वित गराएको छ। यसै कारणले
मनुष्य आजको लागि होइन, अपितु भोलिको सुखद
भविष्यको कामनामै बाँचेको छ। बस, सुखद भविष्यको
कामना!

दिप्पणी

१. हेर्नोस्- महाकवि अश्वघोष विरचित "बुद्धचरितम्", चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी-१, ई. सन् १९९६
२. हेर्नोस्- डा. मोतीचन्द्रलिखित "काशीका इतिहास" हिन्दी ग्रन्थ रत्नाकर प्राइवेट लिमिटेड, हीराबाग, बम्बई- ४, ई. सन् १९६२, पृ. ८८
३. हेर्नोस्- अ. सि. बोस लिखित "द काल अब द वेदज" भारतीय विद्याभवन, बंबई, १९६० ई. पृ. ११४-११५
४. हेर्नोस्- डा. मोतीचन्द्र लिखित "काशीका इतिहास" १९६२ ई. पृ. ७७, केटलग अब द म्यूजियम अब आर्कियोलजी सारनाथ, पृ. २३०
५. हेर्नोस्- " " " पृ. ७७ " " " "
६. हेर्नोस्- जयचन्द्र विद्यालंकार लिखित "भारतीय इतिहासका उन्मीलन" १९५६-५७ ई. पृ. २२८
७. हेर्नोस्- भारत समाचार
८. औपनिषदिक पाठ्य विषय उल्लेख्यरूपले निम्न छ-

स होवाच । ऋग्वेदं भगवतोऽध्येमि, यजुर्वेदं ... इतिहासपुराण पंचमं वेदानां वेदं पितृयं राशि... निर्धि... नक्षत्रविद्यां सर्वदेवजविद्याम्...

छा. उ. ७।१।२

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति हस्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चैवापरा च । तत्रा परा ऋग्वेदो मजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षर-मधिगम्यते ।

मु. उ. १।१।४-५

एवं वा अरेस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वागिरस इतिहास पुराणं विद्या उपनिषद श्लोक । सूत्राणि ।

वृ. उ. २।४।१०

हेर्नोस्- डा. मंगलदेव शास्त्री लिखित "भारतीय संस्कृतिका विकास" (औपनिषद् धारा) भारतीय विद्या प्रकाशन, वाराणसी, १९६६ ई. पृ. ४१, ४५, ९

९. चतुःषष्ठी लिपिका नाम निम्न लेखिएअनुसार छः-
१) ब्राह्मी, २) खरोष्ठी, ३) पुष्करसारी, ४) अंग-लिपि, ५) बंगलिपि, ६) मगधलिपि, ७) मांगल्य-लिपि, ८) मनुष्यलिपि, ९) अंगुलीयलिपि, १०) शकारिलिपि, ११) ब्रह्मवल्लीलिपि, १२) द्राविडलिपि, १३) कनारिलिपि, १४) दक्षिणलिपि, १५) उग्रलिपि, १६) संख्यालिपि, १७) अनुलोमलिपि, १८) ऊर्ध्व-नुलिपि, १९) दरदलिपि, २०) खास्यलिपि, २१) चीनलिपि, २२) हूणलिपि, २३) मध्याक्षरविस्तर-लिपि, २४) पुष्पलिपि, २५) देवलिपि, २६) नाग-लिपि, २७) यक्षलिपि, २८) गन्धर्वलिपि, २९) किन्न-रलिपि, ३०) प्रहोरगलिपि, ३१) असुरलिपि, ३२) गरुडलिपि, ३३) मृगचक्रलिपि, ३४) चक्रलिपि, ३५) वायुमरुलिपि, ३६) भौमदेवलिपि, ३७) अंतरिक्षदेव-लिपि, ३८) उत्तरकुख्डीपलिपि, ३९) अपरगोडादि-लिपि, ४०) पूर्वविदेहलिपि, ४१) उत्क्षेपलिपि, ४२) निक्षेपलिपि, ४३) विक्षेपलिपि, ४४) प्रक्षेपलिपि, ४५) सागरलिपि, ४६) बज्रलिपि, ४७) लेखप्रति-लेखलिपि, ४८) अनुद्रुतलिपि, ४९) शास्त्रावर्तलिपि ५०) गणावर्तलिपि, ५१) उत्क्षेपावर्तलिपि, ५२) विक्षेपावर्तलिपि, ५३) पादलिखितलिपि, ५४) द्विरुत्तरपदसन्धिलिखितलिपि, ५५) दशोत्तरपदसन्धिलिखित-लिपि, ५६) अध्याहारिणीलिपि, ५७) सर्वरुत्संग्रहणी-लिपि, ५८) विद्यानुलोमलिपि, ५९) विमिश्रितलिपि, ६०) ऋषितपस्तपत्रलिपि, ६१) घरणीप्रेक्षणलिपि, ६२) सर्वौषधनिष्यन्दलिपि, ६३) सर्वसारसंग्रहणीलिपि, ६४) सर्वभूतरुद्रग्रहणीलिपि, ।

-ललितविस्तर अध्याय १० (ललितविस्तरको चीनी अनुवाद ई. स. ३०८ मा भएको थियो) ।

हेर्नोस्- गौरीशंकर हीराचन्द ओफा लिखित "भारतीय प्राचीन लिपिमाला" वि. सं. १९७५, (ई. सन् १९९८) पृ. १७

१०. हेर्नोस्- हरिरामद्वारा संपादित "नेपालको प्राचीन अभिलेख" नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान वि. सं. २०३०, पृ. ३१८, राहुल लिखित "पुरातत्व निबन्धा-वलि"
११. हेर्नोस्- डा. मोतीचन्द्र लिखित "काशीका इतिहास" ई. सन् १९६२, पृ. ६२

१२. हेर्नोस्- " " " " " " "
१३. हेर्नोस्- " " " " गाइड टु, सारनाथ पृ. ४५-४७, दिल्ली, १९४१
१४. हेर्नोस्- अ. सि. बोस लिखित "द काल अब द वेदज" १९६० ई. हरिराम जोशीद्वारा संपादित "नेपालको प्राचीन अभिलेख, पृ. १३५
१५. हेर्नोस्- आर. सी. मजुमदारद्वारा संपादित "द एज अब इम्पोरियल यूनिटी" भारतीय विद्याभवन, १९५३ ई. प्लेट १६, चित्र ३४
१६. हेर्नोस्- हरिनन्दन ठाकुर लिखित "नेपाल देश और संस्कृति" विहार राष्ट्रभाषा परिषद्, पटना-४, ई. सन् १९६९, पृ. १२२
१७. हेर्नोस्- डा. मोतीचन्द्र लिखित "काशीका इतिहास" ई. सन् १९६२, पृ. ७९
१८. हेर्नोस्- राहुल सांकृत्यायन लिखित "महामानव बुद्ध" बुद्धविहार, लखनौ, १९५६ ई. पृ. ९
१९. हेर्नोस्- डी. सी. सरकारद्वारा संपादित "सेलेक्ट इन्स्क्रिप्शन्स" कलकत्ता विश्वविद्यालय, १९६५, ई. पृ. ६७
२०. हेर्नोस्- ए. एल. वाशम लिखित "अद्भुत भारत" १९६७ ई. पृ. ३७१, ३७३
२१. हेर्नोस्- सत्यकेतु विद्यालंकार लिखित "भारतीय संस्कृति और उसका इतिहास" १९६८ ई. पृ. ३६९
२२. हेर्नोस्- डा. मोतीचन्द्र लिखित "काशीका इतिहास" १९६२ ई. पृ. ११३-११४
२३. हेर्नोस्- ए. एल. वाशम लिखित "अद्भुत भारत" शिवलाल अग्रवाल एण्ड कंपनी, आगरा-३, १९६७ ई. पृ. ३८३
२४. हेर्नोस्- हरिराम जोशीद्वारा संपादित "नेपालको प्राचीन अभिलेख" २०३० वि. सं. पृ. ६६
२५. हेर्नोस्- महाकवि अश्वघोष विरचित "बुद्धचरितम्" (द्वितीयो भागः), चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, १९६३ ई.